

Dr. Axel Dreccoll

Miuncheno-Berlyno naujųjų laikų istorijos institutas, Vokietija

GINKLŲ PRAMONĖ, KARO BELAISVIAI IR VERGŲ DARBAS. ANTRASIS PASAULINIS KARAS IR JO PADARINIAI

Ponai ir ponios,

po žymiojo Niurnbergo teismo, kuriame buvo teisiami 24 karo nusikaltėliai, 1946–1949 m. sekė dar 12 vadinamųjų Niurnbergo karo tribunolų. Į teisiųjų suolą sėdo nemaža grupelė karo nusikaltėlių. Buvo siekiama išsiaiškinti nacių režimo karinius, ekonominius ir politinius sprendimus priimančių asmenų atsakomybę už padarytus nusikaltimus ir paskirti jiems deramą bausmę. Vyriausiasis prokuroras Telfordas Tayloras siekė ir šviečiamųjų tikslų: jis norėjo įrodyti, kad už nacių režimo įvykdytus masinius nusikaltimus yra atsakingas ne tik Hitleris ir jo artimiausi bendražygiai, bet ir daugybė kitų institucijų ir asmenų.

1947 m. balandžio mėn. buvo pradėta nagrinėti penktoji teismų maratono byla. Prieš teismą stojo šeši vadovaujantys „Flick“ koncerno, vieno didžiausio Trečiojo Reicho ginklų gamintojo, atstovai. Pirmą kartą tarptautiniame teismo procese buvo kaltinami privačios pramonės įmonės atstovai, siekiant išsiaiškinti jų atsakomybę už diktatoriško režimo metu padarytus nusikaltimus. Teismo proceso tikslas buvo suformuluoti kaltinimą už dalyvavimą vadinamojoje vergiško darbo programoje. Pasak Taylora, kaltinamieji yra atsakingi už darbo jėgos išnaudojimą ir tūkstančių karo belaisvių mirtį. „Arbeitseinsatz“, arba karo belaisvių išnaudojimas darbo stovyklose, tapo pagrindiniu šio vieno svarbiausių teismo procesų pokario Vokietijoje klausimu.

Atsižvelgus į dabartines tiriamojo darbo tendencijas, tame procese nagrinėtos temos neprarado savo aktualumo ir šiais laikais. Svarbu ne tik tai, kad ekonomikos funkcionieriai žinojo apie masines karo belaisvių žudynes. Buvo keliamas ir vyriausiųjų vadovų dalyvavimo pasibaisėtinosiose darbo stovyklų programose klausimas. Kita aptarta tema – jų galimai uždirbtas pelnas ir dalyvavimo masiniuose nusikaltimuose žmonijai motyvai.

Aptardamas kai kuriuos su ginklų pramone, karo belaisviais ir priverstiniu darbu susijusius dalykus, remdamasis „Flick“ koncerno ir „Flick“ teismo pavydžiais, siekiu dviejų tikslų. Tai ginklų pramonės ir jos vadovų atsakomybė organizuojant priverstinį karo belaisvių darbą Trečiojo Reicho laikais. Kita vertus, tai ginčo dėl atsakomybės teismo procesuose, t. y. 1947 m. balandžio–lapkričio mėn., klausimas. Teismo proceso metu vykę ginčai dėl privačių pramonės įmonių dalyvavimo masiniuose nacių nusikaltimuose virto mūšiu ir dėl nacių praeities interpretavimo. Mano nuomone, galutinis šių svarstymų rezultatas suteikė nemažai medžiagos „karo belaisvių ir priverstinio darbo“ temai nagrinėti Vakarų Vokietijoje dar ilgiems ateinantiems dešimtmečiams.

Iš pradžių kaltintojai didžiausią dėmesį skyrė dirbusiųjų skaičiui. Galutinis tikslas buvo priverstinį karo belaisvių darbą įvardyti kaip masinį nusikaltimą. Dėl tikrai įspūdingo įrodomųjų dokumentų skaičiaus tai galima buvo lengvai ir neginčijamai įrodyti.

Skaičiai skyrėsi atsižvelgiant į atitinkamus pramonės sektorius, kuriuose veikė grupės filialai. Apskritai šiandien jau žinome, kad standartinis priverstiniam darbams išnaudojamųjų skaičius „Flick“ grupėje atitiko Vokietijos ginklų pramonės vidurkį.

„Flick“ grupę tada sudarė apie 100 Europoje veikiančių įmonių, iš kurių svarbiausios veikė anglies gavybos sektoriuje, energijos ištekliais aprūpinusiame visas grupės gamybos įmones. Kartu su „Harpener Bergbau AG“ (*Akcine Harpenerio kasybos bendrove*) ir „Essener Steinkohlebergwerke“ (*Eseno juodosios anglies kasykla*) koncernui priklausė dvi didžiausios Vokietijoje juodosios anglies konvejerių gamyklos. Šiose įmonėse dirbo beveik 40 000 darbuotojų, ir jos buvo didžiausi darbdaviai Vakarų Vokietijos Rūro pramonės rajone.

Dar iki 1939 m. dėl nuolat augančios Vokietijos ginklų pramonės sukurtos paklausos šiuose sektoriuose pradėjo nuolat trūkti darbo jėgos. Situacija dar labiau pablogėjo, kai po 1939 m. vokiečių darbininkai buvo pašaukti į Vermachtą (Vokietijos ginkluotąsias pajėgas). Vos tik prasidėjus karui koncerno vadovybė pradėjo intensyviai ieškoti darbininkų užsieniečių. Galima sakyti, netrukus abiejose anglies kasyklose dirbo „spalvingas etninių grupių mišinys“ (kaip tai apibūdino Hansas Christophas Seidelis). Jau 1940 m. buvo įdarbinti pirmieji karo belaisviai iš Europos valstybių, tačiau dar gana nedidelis skaičius.

Situacija pasikeitė Vokietijos armiją vis labiau apimant sąstingiai. Vis labiau imta suvokti, kad *Blietzkrieg* karo laimėti neįmanoma. Jau 1941 m. pabaigoje bendrovės vadovybė savo

planuose numatė, kad karas truks ilgai ir kad reikės daug darbininkų ir medžiagų. Ši išvada iš esmės pakeitė kasyklų darbo jėgos struktūrą. Nuo 1942 m. iki 1944 m. darbininkų užsieniečių skaičius Rūro kasyklose išaugo nuo maždaug 1 proc. iki beveik pusės visų darbininkų. 1943 m. rudenį pusė šių priverstinių darbą dirbusių darbininkų buvo karo belaisviai iš Sovietų Sąjungos. Pavyzdžiui, tais metais „Harpener Bergbau AG“ dirbo 2 200 priverstinių darbą dirbančių darbininkų, iš kurių 1 223 buvo rusų kareiviai, 83 karo belaisviai belgai ir 53 vadinamieji internautieji Italijos kariai. Dar didesni darbo jėgos struktūros pokyčiai vyko geležies ir plieno pramonės įmonėse bei ginklų gamybos gamyklose. Šiose pramonės šakose darbininkai užsieniečiai vidutiniškai sudarė 50–60 proc. visų darbininkų, o iki 1945-ųjų atskirose gamyklose jų dalis išaugo iki 85–90 proc. Iki 1943 m. atskirose įmonėse sovietų, taip pat Prancūzijos, Italijos ir Belgijos karo belaisviai sudarė didžiausią priverstinių darbą dirbančių darbininkų grupę. Pavyzdžiui, 1943–1944 m. geležinkelių vagonų gamykloje „Linke-Hofmann“ dirbo daugiau nei 2 000 darbininkų, iš kurių apie 1 300 buvo karo belaisviai iš Rusijos, 15 proc. – iš Prancūzijos ir 12 proc. – internautieji Italijos kariai. Atsižvelgiant į didelę darbuotojų kaitą, galima teigti, kad „Flick“ koncerne buvo priversti dirbti apie 80 000–100 000 darbininkų, kurių pusė beveik neabejotinai buvo karo belaisviai.

Prasidėjus antrajam etapui, kaltintojai didžiausią dėmesį skyrė karo belaisvių ir kitų priverstinių darbą dirbusių asmenų darbo ir gyvenimo sąlygoms. Bylos nagrinėjimo metu kaltintojai galėjo remtis „Flick“ grupės rašytiniais dokumentais, taip pat iškalbingais liudytojų pareiškimais.

Remdamiesi turima medžiaga 1947 m. prokurorai tyrė bylas, kurios ir šiandien vis dar lieka tyrimų objektu. Įvairias teismo proceso metu prokurorų pateiktas tezes ir interpretacijas patvirtina ir šiais laikais atliekamų tyrimų išvados.

Masinis karo belaisvių įdarbinimas anglies gamybos įmonėse buvo planuojamas jau nuo 1941 m. rudens pabaigos. Būdamas pagrindiniu energijos išteklių tiekėju ginklų pramonei anglies sektorius turėjo pirmenybę skirstant darbo jėgą. Vis dėlto iki pat 1942-ųjų karo belaisviai nevaicino lemiamo vaidmens nei „Harpener Bergbau AG“, nei „Essener Steinkohlewerke“. Svarbiausia to priežastis – rasistinė nacių vyriausybės politika karo belaisvių iš Sovietų Sąjungos atžvilgiu, kurią jūs visi gerai žinote. Galima sakyti, iki 1941 m. pabaigos Vokietijos Vermachtas jau buvo paėmęs į nelaisvę daugiau nei tris milijonus sovietų karių, į kuriuos buvo žiūrima ne

kaip į potencialią darbo jėgą, bet kaip į „perteklinius žmones“ ir „niekam nereikalingus valgytojus“. Iki 1942 m. vasario du milijonai rusų kareivių jau buvo mirę dėl nežmoniško elgesio, alkio, šalčio ar ligų.

Šios politikos buvo laikomasi ir „Flick“ bendrovėse. Iš pradžių buvo gaunama vis daugiau nusiskundimų dėl to, kad nėra galimybių įdarbinti karo belaisvių. Šio skeptiškumo priežastis teisme paaiškino Karlas Kittelmannas, vokiečių darbininkas, dirbęs „Lauchhammer-Werke“ Vokietijos rytuose. Kai sovietų karo belaisviai atvyko į *Lauchhammer*, jis matė „judančią laidotuvių procesiją“. Pasak Kittelmanno, kalinių kūnai buvo nusėti atviromis žaizdomis, matėsi nušalusios galūnės, jie puldavo prie krūmų ir valgydavo jų šakas.

Kadangi karo belaisvių nebuvo galima įdarbinti, įmonių vadovybės ir bendrovių savininkų noras juos maitinti ėmė sekti. Iki 1945 m. dėl prasto maitinimo, infekcijų, epidemijų ir medicinos priežiūros trūkumo apie 25 proc. sovietų karo belaisvių buvo rimtai sergantys. Taip pat šimtai mirė dirbdami priverstinius darbus.

Įvedus vadinamąsias „slaugos priemones“, jau 1942 m. su maitinimu susijusi situacija pasikeitė. Be to, gamyklų vadovybė ėmė skirti didesnę dėmesį rusų karo belaisvių darbo sąlygoms, taikė saugos priemones ir organizavo mokymo kursus. Tačiau toks sąlygų pagerinimas buvo siejamas darbininkų „rezultatais“. Dirbti negalintys karo belaisviai negalėjo pasinaudoti nei medicinos paslaugomis, jiems nebuvo skiriama ir maisto. Kitų karo belaisvių sąlygos nuolat blogėjo ir dėl brutalaus gamyklos apsaugos tarnybos (*Werkschutz*) elgesio, kasdienių nuolatinių vokiečių darbininkų patyčių. Tai buvo ypač būdinga metalo gamybos koncerno bendrovėms, pavyzdžiui, „Rombacher Hüttenwerke“, kur karo belaisviai buvo nuolat sumušami, o gamyklos apsaugos darbuotojas gamyklos patalpose paprasčiausiai šaudė „dirbti vengusius Raudonosios armijos kareivius“.

Prokurorai pateikė daugybę dokumentų ir liudijimų, todėl dėl pasibaisėtinos priverstinių darbus „Flick“ koncerne dirbusių karo belaisvių padėties neliko jokių abejonių. Tačiau su „priverstiniu darbu ir karo belaisviais“ susijęs kaltinimas buvo siejamas visų pirma su viena aplinkybe – „rasiniu atkyrimu“, diskriminacija ir masiniais nusikaltimais, kurie nuo 1941 m. tapo kasdienės rutinos gamyklose ir įprasto elgesio darbo vietose dalis. Be to, būtent diskriminacinė politika Raudonosios armijos karo belaisvių atžvilgiu leidžia daryti išvadą, kad vokiečių darbininkų akivaizdoje galėjo būti vykdomi masiniai nusikaltimai arba net masinės žudynės. Ir

tai dar ne viskas. Vokiečių darbininkai ir darbuotojai patys dažnai dalyvaudavo vykdant nusikaltimus.

Informaciją apie diskriminavimo politiką ir dalyvavimą vykdant masinius nusikaltimus kaltintojai išskyrė į atskirą jų rengiamos argumentavimo strategijos sritį. Trečiuoju etapu buvo pamėginta apibrėžti informacijos perdavimo ir atsakomybės rūšis ir „Flick“ koncerno bendrovių arba grupės pagrindinės buveinės elgesio motyvus.

Visų pirma Tayloro ir jo komandos tikslas buvo įtikinti teismą, kad niekas privačiojo sektoriaus nevertė taip elgtis, net nacių režimas. Todėl prokurorai pabrėžė ypatingą vyriausiosios vadovybės bendradarbiavimo su valstybinių ekonomikos institucijų kontrolės ir priežiūros komitetais pobūdį. Tokį privačiojo ir valstybinio sektoriaus bendradarbiavimą kaltintojai įrodė, pavyzdžiui, paminėdami Reicho ginklų ir amunicijos ministro Alberto Speerio sukurtą „Žiedų“ ir „Komitetų“ sistemą. Joje savo atstovus turėjo ir svarbiausi „Flick“ grupės nariai. Be to, „Flick“ vadovai ėjo svarbias pareigas prekybos asociacijose, kurios darė didžiulę įtaką Trečiojo Reicho ekonomikos politikai.

Grupės atstovai naudojosi savo pareigomis šiose pusiau vyriausybinėse asociacijose ir verslo organizacijose, kad galėtų gauti didesnes darbininkų ir karo belaisvių kvotas. Eidami šias pareigas, jie taip pat dalyvavo rengiant pagrindinę politiką, kurioje apibrėžiamos pasibaisėtinos priverstinį darbą dirbančių darbininkų ir karo belaisvių gyvenimo ir darbo sąlygos. Bet kokiu atveju vadovai savo įmonėse laikėsi ir atsakomybės principo. Kaip savininkai ir veiklos organizatoriai, jie buvo atsakingi už maitinimą, apgyvendinimą ir medicininę priežiūrą. Be viso kito, jie buvo atsakingi ir už įmantrią karo belaisvių bausmių sistemą. Paskatos ir savarankiškumas, o ne spaudimas ir prievarta – tokį kandų aiškinimą kaltinančioji pusė pateikė apibūdindama privačiojo sektoriaus ir valstybės priverstinio darbo ir karo belaisvių santykius.

Diskusijose apie „Flick“ vadovų motyvus svarbią vietą užėmė paskatos uždirbti pelno ir galimybės veikti savarankiškai. Tayloro nuomone, būtent siekis uždirbti kiek įmanoma didesni pelną ir buvo tikroji privačiojo sektoriaus bendradarbiavimo vykdant masinius nacių režimo nusikaltimus priežastis. „Flick“ ir jo vadovai nebuvo pramonės liūtai su švelniomis širdimis. Pasak jo, pramonės vadovai elgėsi visai priešingai: tai buvo įtakingi ir galingi veikėjai, kurie su karo belaisviais elgėsi pagal principą „didžiausias galimas išnaudojimas mažiausiomis sąnaudomis“. Kaltinančiosios pusės pristatyta sudėtinga „Flick“ grupėje taikyta ataskaitų ir

informacijos teikimo sistema leido padaryti aiškias ir nedviprasmiškas išvadas. Be kitų dalykų, vienas svarbiausių grupės vadovų Bernhardas Weißas kalbėjo apie „rusų karo belaisvių“ priverstinio darbo pranašumą, kadangi tokius darbininkus buvo galima labai lengvai ir greitai įdarbinti. „Jie gali dirbti iki 90 val. per savaitę ir su jais nereikia elgtis švelniai“, – teigė vadovybės narys. 1943 m. rugpjūčio mėn. už rusų karo belaisvius atsakingas komisaras Eisenwerkas Maxhütte informavo įmonės vadovus apie naują pritaiktą maisto paskirstymo sistemą. Jo apibrėžtos kategorijos „darbštūs, vidutiniai ir tingūs“ buvo naudojamos kaip kriterijus skirstant maisto davinius. „Nenašūs elementai“, kaip juos dažnai vadindavo naciai, turėjo būti išbraukti iš maisto davinių paskirstymo sąrašo tam, kad būtų galima išlaikyti aukščiausio lygio „darbo jėgos“ „našumą“.

Tayloras pristatė ir dokumentus, kuriais remiantis buvo galima daryti išvadas apie ideologijos, kaip veiksmų motyvo, svarbą. 1941 m. vasarą Ernstas Buskühlas, „Harpener Bergbau AG“ generalinis direktorius, iš pradžių darė viską, kad karo belaisviai nebūtų įdarbinami. Jis nenorėjo matyti jokių po žeme dirbančių „sandomų vergų“. Jo nuomone, „rasiniu požiūriu prastesniųjų“ darbas gerokai sumenkina „vokiečių kalnakasių“ darbo vertę. Ir kai 1942–1945 m. jis jau parėmė karo belaisvių įdarbinimo idėją, tai darė su šūkiu „Nėra darbo – nėra maisto“. Otto Ernstas Flickas, grupės steigėjo sūnus, netgi liudydamas Niurnbergo procese, tvirtino, kad jo vadovaujamoje „Rombacher Hüttenwerke“ jis nepastebėjęs, kad karo belaisviams iš Rytų Europos trūktų maisto. „Ypač apvalaus rytietiško veido tipas“ tikriausiai paslėpė visus prasto maitinimo įrodymus.

Ponai ir ponios,

jeigu vėl bandytume palyginti pagrindinius kaltinančiosios pusės argumentus su kai kuriais tyrimų rezultatais, negalėtume nepastebėti šios aplinkybės: nagrinėdama priverstinio darbo ir karo belaisvių mirčių temą kaltinamoji pusė palietė temas ir interpretacijas, kuriomis, kiek man žinoma, Vokietijoje imta domėtis tik pastaraisiais dvidešimt metų. Tai būtų bendrovių ir „eilinių vokiečių“ dalyvavimas režimui vykdant nusikaltimus žmonijai arba tai, kad jie apie tokius nusikaltimus žinojo. Visų pirma kaltinančioji pusė siekė atskleisti sudėtingas valstybės ir ekonomikos sektoriaus bendradarbiavimo formas. Ji citavo skatinimo sistemas, kurias

nacionalinis socializmas yra sukūręs verslui. Prokurorai pabrėžė žlugdantį nevaržomo į rezultatus orientuoto ir pelno siekiančio kapitalizmo poveikį karo belaisviams, kurie buvo priversti dirbti kaip vergai. Be to, pabrėžė ekonominio pelno skaičiavimo ir ideologinių rasistinio elgesio normų paraleles. Kaltinančiosios pusės pastangos ir jos „Flick“ vadovų kaltės ir atsakomybės aiškinimas galiausiai sužlugo, kaip Telfordas Tayloras galiausiai turėjo pripažinti, dėl įvairių priežasčių, kurių šiuo metu aš negaliu komentuoti. Tai buvo nepakankamos teisėjų žinios apie nacių režimą, tarptautinės teisės vykdymo kliūtys ir tai, kad daugelis kaltinančiosios pusės liudytojų sugebėjo įtikinti teisėjus, jog režimas buvo kompulsinis, kitaip tariant, paprasta totalitarinės teorijos forma. Galiausiai kai kuriuos kaltinamuosius teisėjai paleido, kitiems buvo skirtos švelnios bausmės. Man asmeniškai svarbiausia pažymėti, kad masinių nusikaltimų karo belaisviams tema buvo diskutuojama ir interpretuojama jau penktojo dešimtmečio pabaigoje. Priešingai, nei plačiai manoma, ši tema nebuvo slopinama, ji tapo diskusijų apie neseną praeitį objektu. Tačiau galutinis tokių diskusijų rezultatas buvo tas, kad šiandien visuotinai priimtos interpretacijos tuo metu buvo atmestos, palikus galioti eufemistinį vadovų savo vaidmens pristatymą – dar kelis dešimtmečius išsilaikiusi bendru sutarimu priimta interpretacija. Tačiau šiandien daug svarbesnis yra visuomenės suvokimas apie buvusių karo nusikaltėlių atsakomybę, o ne nuosprendis ar buvusių ekonomikos lyderių interpretacijos, kitaip tariant, pavėluota prokuroro sėkmė.

Ačiū už dėmesį.